

КОНЦЕПТ «ЗРАДНИК» В УКРАЇНСЬКІЙ ПАРЕМІЙНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

Юліана Нестерович

аспірантка,

Тернопільський національний педагогічний університет

імені Володимира Гнатюка

ORCID ID 0009-0002-8817-5616

Web of Science Researcher ID IYT-2196-2023

yu.nesterovych@tnpu.edu.ua

Ключові слова: картина світу, паремія, лінгвоконцептологія, вербалізатор, лексико-семантичний смисл.

У статті розглянуто особливості семантики й лінгвалізації концепту «зрадник» в українських пареміях. Досліджено, що аналізований концепт у прислів'ях і приказках об'єктивується в межах низки лексико-семантичних груп, зокрема «зрадник Бога», «подружній зрадник», «зрадник близької людини», «зрадник, який керується корисливими мотивами» тощо. З'ясовано, що найбільшого осуду в контексті паремійної картини світу заслуговують віровідступники й ті, хто зраджує чоловіка чи дружину. У багатьох прислів'ях звучать застереги щодо скоєння зради. Крім того, часто висловлюється порада залишатися пильними поряд із ворогами, особливо з тими, які раніше були друзями. Встановлено, що вербалізаторами концепту «зрадник» в українських народних прислів'ях і приказках є окремі лексеми, словосполучення, фразеологізми. Нерідко аналізований концепт об'єктивується в рамках контексту. Нами виокремлено паремії-діалоги, які імпліцитно репрезентують зраду, вказуючи на підступний, лицемірний характер корисливої людини, схильної до зради. Найчастіше концепт вербалізується за допомогою власного імені, характеристичних прикметників на кшталт «невірний», «розпусний», «чортів», а також низкою іменників. Серед останніх виокремлюємо чималу групу зоонімів, за допомогою яких створюється ефект порівняння людини, що коїть зраду, з окремими тваринами: гадюкою, собакою, бараном тощо, а також із міфологічними персонажами, як-от перевертнем (в низці прислів'їв це слово замінене евфемізмами «псяча шкура», «собача шкура»). Зрадник, який видає себе за праведну людину, в паремійній картині світу зіставляється з чортом. Нами виокремлено низку антитез, які підкреслюють позитивне ставлення до чесних людей і негативне – до зрадників, наприклад: Бог – чорт, янгол – чорт, янгольське – чортове, праведник – ябедник. Цікаво, що синонімом до слів «брехун», «зрадник», «підступний» в багатьох прислів'ях і приказках виступає лексема «москаль». Аналізований концепт об'єктивують також фразеологізми «скакати в гречку», «пригріти гадюку за пазухою», «тримати камінь за пазухою», які функціонують у складі низки паремій.

THE CONCEPT «TRAITOR» IN THE UKRAINIAN PAREMIC VIEW OF WORLD

Yuliana Nesterovych

Postgraduate Student,

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University

Key words: *view of world, paremia, linguoconceptology, verbalizer, lexical-semantic meaning.*

The article deals with the features of the semantics and linguistics of the concept “traitor” in Ukrainian paremics. It is studied the analyzed concept in proverbs and sayings is objectified within a number of lexical-semantic groups, in particular “traitor to God”, “adulterer”, “traitor to a loved one”, “traitor who is guided by selfish motives”, etc. It is found the greatest condemnation in the context of the paremic picture of the world is deserved by apostates and those who betray their husband or wife. Many proverbs contain warnings about committing treason. In addition, advice is often expressed to remain vigilant with enemies, especially with those who were previously friends. It is established the verbalizers of the concept “traitor” in Ukrainian folk proverbs and sayings are individual lexemes, word combinations, phraseological units. Often the analyzed concept is objectified within the context. We have identified paremias-dialogues that implicitly represent betrayal, indicating the insidious, hypocritical nature of a selfish person prone to betrayal. Most often, the concept is verbalized using a proper name, characteristic adjectives such as “unfaithful”, “depraved”, “devil”, as well as a number of nouns. Among the latter, we distinguish a considerable group of zoonyms, with the help of which the effect of comparing a person committing betrayal with individual animals is created: a viper, a dog, a ram, etc., – as well as with mythological characters, such as a werewolf (in a number of proverbs this word is replaced by the euphemisms “dog skin”). A traitor who poses as a righteous person is compared to the devil in the paremia picture of the world. We have identified a number of antitheses emphasize a positive attitude towards honest people and a negative one towards traitors, for example: God / devil, angel / devil, angel / devil, righteous man / rascal. It is interesting the lexeme “moscal” is a synonym for the words “liar”, “traitor”, “insidious” in many proverbs and sayings. The analyzed concept is also objectified by the Ukrainian phraseologisms sound like “to jump into buckwheat”, “to warm a viper in one’s bosom”, “to hold a stone in one’s bosom”, which function as part of a number of paremias.

Вступ. Домінування антропологічної парадигми досліджень у сучасній лінгвістичній науці зумовило значне зацікавлення проблемами взаємозв’язку мови й мислення, мови й самоідентифікації, мови й культури тощо. У контексті багатьох молодих міждисциплінарних наук, які виникли на стику лінгвістики, когнітології, культурології, аксіології, соціології тощо, актуальним стало обґрунтування терміну *картина світу*, під яким розуміємо унікальний образ світобачення, що виникає в людській свідомості на основі індивідуального чи колективного досвіду внаслідок спостереження за навколишньою дійсністю, її осмислення та сприйняття.

З огляду на низку критеріїв науковці розмежовують когнітивну (концептуальну) й мовну картини світу (деякі науковці, зокрема Л. Лисиченко, виокремлюють поряд із цими двома типами ще третій – домовну картину світу), а також

індивідуальну й загальномовну, наукову й наївну (практичну), діалектну й літературну, сучасну й архаїчну (Слухай, Снитко, Вільчинська, 2011: 20; Лисиченко, 2009: 20–60). Крім того, картини світу можуть бути цілісними й фрагментарними (Ніконова, 2012: 119), а за фактором приналежності до певного соціуму виокремлюють культурну, національну, вікову, гендерну, професійну, релігійну картини світу (Слухай, Снитко, Вільчинська, 2011: 20).

Згаданими різновидами картин світу класифікація останніх не вичерпується. Важливим джерелом знань про особливості культури, ментальності, духовних орієнтирів народу є його паремійна картина світу. Саме дослідження прислів’їв і приказок допомагає виявити й проаналізувати ключові концепти народу (Кальмук, 2014). Паремії акумулюють етносоціальні уявлення про світ. Вони чи не найкраще відображають національні

особливості народу, репрезентуючи різні сфери життя людей: побутову, духовну, моральну тощо. Т. Вільчинська називає народнопоетичні твори «феноменом культури», «резервуаром культурного змісту», «засобом проникнення до ієрархії культурних цінностей», «інструментом інтерпретації, категоризації й концептуалізації вторинних семіотичних систем» (Вільчинська, Бачинська, Вербовацька, 2023: 5–6). Я. Сулейманова вважає паремії, зокрема прислів'я і приказки, багатим джерелом фольклору, на основі якого можна виокремити й проаналізувати культурні цінності народу (Сулейманова, 2018: 57).

М. Гольцева підкреслює, що, окрім прислів'їв і приказок, до паремій також належать загадки, афоризми, примовки, сталі вислови, а в широкому розумінні паремію можна вважати частиною мовної картини світу народу (Гольцева, 2019: 52). На тісному зв'язку паремійної картини світу з мовною і концептуальною картинами світу наголошує Б. Юськів (Юськів, 2013: 67). Крім того, у пареміях відображаються елементи наївної, побутової картини світу. Вони можуть виступати узагальненням життєвого досвіду людей з одного боку, а з іншого – повчальними сентенціями, сформульованими на основі цього досвіду (Коньок, Руші, 2019: 134).

І. Голубовська зазначає, що паремії є носіями «національної логіки й світооцінки», вони репрезентують аксіологічну ієрархію народу, на їхньому прикладі можна якнайкраще простежити взаємозв'язок мови і мислення (Голубовська, 2017: 7–8; Голубовська, 2004). З огляду на це паремійний фонд мови є багатим джерелом дослідження ключових концептів народу.

Особливості паремійної картини світу та її взаємозв'язок із лінгвоконцептологією в українській лінгвістиці досліджували І. Голубовська, Т. Вільчинська, Я. Сулейманова, Б. Юськів, М. Гольцева, О. Кальмук, О. Коньок та ін. Маловивченими в контексті української паремійної картини світу залишаються концепти, що лежать у площині морально-ціннісних доміант української етнокультури, з огляду на що наше дослідження є актуальним.

Мета дослідження – виявити особливості лінгвалізації та семантики концепту «зрадник» в українській паремійній картині світу.

Матеріал і методи дослідження. Матеріалом дослідження слугують українські народні прислів'я і приказки, обрані шляхом суцільної вибірки із збірника паремій «Українські приказки, прислів'я і таке інше», упорядкованого М. Номисом. Таке джерело дослідження вибрано з огляду на його ґрунтовність, обсяг матеріалу (біля 15 тисяч одиниць паремій), зручну структуру, автентичність. Уперше збірку паремій було опубліковано

в 1864 році, а перевидано вже в період незалежності, у 1993 році, так як тривалий час вона була заборонена російською і радянською цензурою.

Як основний метод дослідження використовуємо метод *концептуального аналізу* для моделювання і опису концепту «зрадник». Визначення семантики аналізованого концепту забезпечує метод *компонентного аналізу*. Для визначення етнокультурної специфіки аналізованого концепту використано метод *лінгвокультурологічного аналізу*. З метою виявлення сегментів, наділених додатковим змістом, застосовано *методи контекстуально-ситуативного та інтерпретативного аналізу*.

Результати та обговорення. Концепт «зрадник» широко репрезентований у народній творчості, зокрема в прислів'ях і приказках. Паремії, у яких він об'єктивується, можна поділити на два типи: ті, у яких лише фіксується (стверджується) факт зради, і ті, у яких звучать поради людям щодо їхньої поведінки, застереження від аморального способу життя. Серед останніх чи не найбільшою є група прислів'їв і приказок про віровідступництво, яке вважається чи не найбільшою зрадою для українця-християнина, наприклад: *Невірний гірш жиди або турка*. У цій приказці не конкретизується значення слова *невірний*, але вживання його поряд зі згадкою людей, національність яких асоціюється з іншим віросповіданням, дає можливість зрозуміти, що йдеться не просто про людину, схильну до зради, а про християнина (зокрема українця), який сповідує іншу релігію, не вірить у Бога або не живе за Його законами. Зазначимо, що згадану приказку наводимо у версії, зафіксованій у збірці паремій М. Номиса, тому окремі висловлювання можуть не відповідати сучасним етичним нормам. Так, слово *жид* у цьому випадку і в низці інших прислів'їв і приказок вживається не в зневажливому чи негативному значенні, а відповідно до тогочасної мовної норми.

У низці паремій зафіксовано антитези *ангел – чорт*, *Бог – чорт*, які підкреслюють зрадливу, лицемірну натуру окремих людей. Наведемо кілька прикладів: *Ангельські волоса, та чортова голова; Янгольський голосок, а чортова думка; Богу свідчить, а чорту душу запродав; Богу молиться, а чорту вірує*. Цікаво, що до останньої приказки в збірці М. Номиса подано примітку, де зазначено, що так говорять про панів. Крім того, лексема *чорт* фігурує і в деяких інших пареміях з метою об'єктивації лицемірної, корисливої натури окремих людей, які замислюють погане, але вдають із себе лагідних, щирих: *Голос, як сурмонька, але ж чортова думонька; Слова твої ласкавії, та чортова думка; Лестю б душу отдало, а чортова думка* тощо. Образи нечистої сили, зокрема чорта, фігурують в низці прислів'їв і приказок, у яких

засуджуються запродавці, люди, які стають на бік зла: *Продав чортів душу. Запродав чортів душу. Псові очі, а чортів душу запродав*. Варто зазначити, що в цих та низці інших паремій, слово чорт, очевидно, є своєрідним евфемізмом і вживається у значенні «диявол». Хоча в обох випадках ідеться про нечисту силу, перша лексема все ж має дещо слабшу негативну конотацію порівняно з другою і не викликає в людей настільки сильного почуття страху, є більш поширеною в розмовному стилі. Іншим негативним образом, за допомогою якого лексикалізується концепт «зрадник», є перевертень. Для його лексикалізації теж нерідко використовують евфемізм – пес, собака: *Ти ходиш у псій шкурі; Пошився в псю шкуру; Пошився в собачю шкуру*. Те, що йдеться саме про перевертня, підтверджує спорідненість собаки і вовка, у вигляді якого зазвичай уявляють перевертня, а також контекст – набуття людиною іншої шкіри, тобто іншої подоби. У схожому контексті вживається також слово чорт: *Пошився в чорти*.

Про схильність до зради, розбіжність між словами і вчинками, показною приязню і справжньою натурою йдеться і в деяких інших пареміях, як-от: *Добре говорить, а зле творить; Кум красно говорить, але кривий писок має; Інший в ноги кланяється, а за п'яти кусає; Очіма світить, а боком душу тягне*. В окремих пареміях спостерігаємо підсилення негативної характеристики поведінки таких людей за допомогою порівняння з тваринами: *Ходить, як овечка, а буцає, як баран*.

Низка прислів'їв і приказок об'єктивує образ людини, яка схильна до зради через те, що займає подвійну позицію відносно чогось чи когось, дбаючи лише про власну вигоду: *І нашому Богу, і вашому; Помози, Боже, і нашим, і вашим; Сюди гав – туди дзав*. У деяких пареміях йдеться про готовність людини зайняти одну позицію, але тільки ту, яка виявиться для неї вигідною: *За тим, Боже, хто зможе; Хто дужчий, той і луччий*. Окремі такі паремії мають більш розгорнуту форму, іноді – навіть діалогічну, скажімо: – *Помагай, Біг, нашим!* – *А которі ж ваші?* – *Которі подужають!* Або такий приклад: – *А біло?* – *Біло!* – *А чорно?* – *Чорно!* Інший діалог складається з двох питальних речень, друге з яких є непрямою відповіддю на перше: – *Цигане, якої ти віри?* – *А тобі якої треба?*

У пареміях-порадах такого змісту схожа поведінка засуджується, наприклад: *Двом богам ніколи не моляться*. Цікаво, що наведене прислів'я побудоване у формі розповідного, а не спонукального речення, як це часто буває в таких пареміях.

Низка паремій об'єктивують подружню зраду. У їхньому складі нерідко використовуються сполуки, які вживаються як окремі фразеологізми.

Наприклад, вислів *стрибати в гречку* в різних варіантах: *У гречку скочив та і вворвав; У горох ускакнула*. Зазначимо, що більшість таких висловів є пареміями-повчаннями, у яких подружня зрада категорично засуджується: *Як би він ні жив, та жив, аби в чужу гречку не вскакував; Як против сонця води не напиться, так з чужою женою або з мужем чужим не нажитися*. У деяких прислів'ях звучить не лише засторога щодо подружньої зради, але й передбачається можлива кара за неї: *Не скакай у чужу гречку, бо лихо тобі буде*. В окремих пареміях навіть конкретизується, яке саме нещастя може трапитися з людиною, схильною до подружніх зрад. У них звучить засторога не лише зрадникам, але усім людям, які ведуть розпусний спосіб життя. Цікаво, що наші предки розуміли можливий негативний вплив такої поведінки на фізичне здоров'я: *Розпусне життя в молодості приносить хворобу на старії кості; Утіхи на годину, а біди до смерті*. У низці паремій стверджується необхідність дбати про власну духовність, протистоявши спокусі: *Що тіло любить, тоє душу губить; Не поберегиши тіло, і душу погубиши*.

У частині паремій образ підступної, зрадливої людини, яка кривдить того, хто зробив їй добро, втілюється в символі гадюки: *Гадину за пазухою має; Гадину в його словах дихає*. У пареміях-порадах такого змісту нерідко фігурує фразеологізм *пригріти гадюку за пазухою*, наприклад: *Не грій гадюки (гадини) за пазухою (в пазусі), бо вкусить; Гадини ніколи не грій за пазухою, бо як розігрієш, то вкусить*.

Вербалізатором концепту «зрадник» у прислів'ях і приказках часто стає слово *ворог*. Його негативна конотація зазвичай підсилюється лексико-семантичним смислом 'той, хто став ворогом для свого благодійника'. Такі паремії найчастіше мають форму поради: *Поти не будеш ворога мати, поки його своїм хлібом не нагодуєш; Не напоївши, не нагодувавши, ворога не наживеш; Не нагодуй його хлібом, не буде тобі ворог; Ворога напій і нагодуй, а ворог ворогом таки буде*. До складу окремих прислів'їв входять фразеологізми з відповідним значенням, наприклад, стала сполука *тримати камінь за пазухою*: *Напій і нагодуй – ворог ворогом: ти йому хліба, а він камінь за плечима*. Найбільшим зрадником вважається той, хто стає ворогом для своїх рідним: *Важкий ворог, як у себе дома та у своїм роді*. Велика кількість таких паремій вказує на підкреслено негативне ставлення до тих людей, які відповідають злом і зрадою на добро.

Ще одним вербалізатором концепту «зрадник» у пареміях постає лексема *ябедник*. Людина, яка зводить наклеп на інших, протиставляється

праведнику і не заслуговує Божої ласки, вона крокує шляхом зла: *Бог любить праведника, а чорт ябедника*.

У прислів'ях і приказках нерідко обігрується співзвучність слів *рада* – *зрада*, наприклад: *Інша рада гірш, як зрада; Що рада, то не зрада*.

В українських пареміях часто натрапляємо на лексему *москаль*, яка об'єктивує концепт «зрадник», репрезентуючи лексико-семантичний смисл 'підступна людина', 'брехун', 'людина, якій не можна вірити': *Коли москаль каже сухо, то піднімайся по ухо; Москаль козака як раз огулить, а москаля й чорт не одуристь*. В окремих пареміях звучить порада завжди перебувати на сторожі поряд із москалем, не довіряти йому, бути готовому дати відсіч. Цю думку допомагає експлікувати фразеологізм *тримати камінь за пазухою*. Зазвичай він має негативну конотацію, але в схожих прислів'ях уживається в значенні «таємна зброя проти підступного ворога»: *З москалем дружи, а камінь за пазухою держи; З москалем бувай, а камінь у пазусі тримай*. Актуальним з приводу такого вербалізатора концепту видається питання про те, у якому значенні в схожих пареміях вживається слово *москаль*: «неофіційна, побутова назва росіянина» чи «солдат російської царської армії» (Словник української мови в 20 томах). Спробуємо знайти на нього відповідь, опираючись на зміст аналізованих прислів'їв, а також інших паремій, з якими їх можна зіставити. Найперше, зазначимо, що у збірці М. Номиса є кілька прислів'їв, у яких вживається саме слово *солдат*, а не *москаль*, причому без підкреслено негативної конотації, наприклад: *Салдат світ пройде, та назад не вернеться*. Паремії у збірці М. Номиса укладено з дотриманням тематичного принципу, і поряд з прислів'ями й приказками про москалів, де вони зображені підступними людьми, виокремлюємо й такі: *Не впадає москаля дядьком звать, а все дядюшка* (словоформа *дядюшка* властива російській мові, для української вона нехарактерна, отже, можна припустити, що москаль, про якого йдеться у прислів'ї, – росіянин за походженням); *Чортзна що в лаптях, та й то москаль* (в Україні поширеною є назва личаки, до того ж мало ймовірно, що солдат російської армії ходив у лаптях); *Москва на злиднях збудована, та й злиднями годувана* (тут немає назви *москаль*, але це прислів'я наводиться в тій самій тематичній групі). Крім того, варто згадати уже згадане вище прислів'я: *Москаль козака як раз огулить, а москаля й чорт не одуристь*. Москаль і козак протиставляються тут як представники двох окремих народів з різною ментальністю, а не як солдати, адже йдеться саме про риси характеру, а не про військову вправність. Також варто зазначити, що одразу після аналізованих паремій у збірці

М. Номиса подані прислів'я й приказки про представників інших національностей: поляків, євреїв, ромів, німців, тобто паремії про москалів перебувають з ними в межах одного тематичного блоку. З огляду на це можна зробити висновок, що слово *москаль* вживається в проаналізованих нами творах малих народних жанрів саме в значенні *росіянин*, а не *солдат*.

Висновки. Отже, концепт «зрадник» широко репрезентований в українській паремійній картині світу. Його семантика об'єктивується за допомогою низки концептуальних смислів: 'віровідступник', 'подружній зрадник', 'той, хто зраджує свою сім'ю, рід', 'той, хто зраджує свого благодійника', 'близька людина, яка стає ворогом', 'підла людина', 'лицемірна людина', 'запроданець', 'корислива людина' тощо. Аналізований концепт отримує мовне вираження за допомогою низки лексем, а також фразеологізмів, більшість із яких має негативне оцінне забарвлення. Найбільш частотними, крім самого імені концепту, є такі вербалізатори: *невірний*, *чорт*, *ябедник*, *гадина*, *собака (псяча) шкура*, *ворог*, *москаль*. Іноді зрада об'єктивується за допомогою фразеологізмів: *скакати в гречку*, *пригріти гадюку за пазухою*, *тримати камінь за пазухою* тощо. У проаналізованих пареміях відображаються особливості менталітету й моральних орієнтирів українців, зокрема їхнє різко негативне ставлення до зрадників, осуд віровідступників, лицемірних, корисливих людей, у яких відсутня стійка життєва позиція.

З огляду на значний потенціал паремій як виразників етносоціальних цінностей *перспективним* залишається дослідження лексикалізації концептів у творах малих народних жанрів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вільчинська, Т., Бачинська, Г., & Вербо-вська, О. (2023). Концепт «війна» в українській паремійній картині світу (до 95-річчя від дня народження проф. Л. Лисиченко). *Лінгвістичні дослідження*, 58, 3–16.
2. Голубовська, І. (2004). *Етноспецифічні константи мовної свідомості* [Неопубл. автореф. дис. д-ра філол. наук]. Київ: нац. ун-т ім. Т. Шевченка.
3. Голубовська, І. (2017). Універсальні та національно-специфічні константи мовної свідомості в дзеркалі паремій: Лінгвокультурологічний підхід. *Одеський лінгвістичний вісник*, 9 (3), 7–13.
4. Гольцева, М. (2019). Пареміологічна італомовна картина світу (міфологічна домінанта). *Studia Philologica*, 1, 51–55.
5. Кальмук, О. (2014, 9 квітня). *Національна мовна картина світу та її зв'язок з пареміологічним фондом*. Науковий блог. Національний універ-

- ситет «Острозька академія». URL: <https://naub.oa.edu.ua/natsionalna-movna-kartyna-svitu-ta-jiji-zvyazok-iz-paremiolohichnym-fondom-2/>
6. Коньок, О., & Руші, Дж. (2019). Засоби вираження оцінки в українських та індійських пареміях. У *Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства* (с. 134–139). Сумський державний університет.
 7. Лисиченко, Л. (2009). *Лексико-семантичний вимір мовної картини світу*. Вид. група «Основа».
 8. Ніконова, В. (2012). Концепт – концептуальний простір – картина світу: Досвід поетико-когнітивного аналізу художнього тексту. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Сер.: Філологія*, 15(2), 117–123.
 9. Номис, М. (Упоряд.). (1993). *Українські приказки, прислів'я і таке інше*. Либідь.
 10. Словник української мови у 20 томах. (б. д.). Словник української мови online. Томи 1–15 (А-П'ять). URL: <https://sum20ua.com/?wordid=0&page=0>.
 11. Слухай, Н., Снитко, О., & Вільчинська, Т. (2011). *Когнітологія та концептологія в лінгвістичному висвітленні: Навч. посіб.* Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка.
 12. Сулейманова, Я. (2018). *Аксіологічна семантика паремій з компонентами на позначення природних стихій: Вода, вогонь, повітря і земля (на матеріалі англійської, німецької, української та російської мов)* [Неопубл. дис. канд. філол. наук]. Держ. закл. «Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського».
 13. Юськів, Б. (2013). Паремійна картина світу: Проблеми дослідження. *Studia Ucrainica Posnaniensia*, 1, 67–73.

Отримано: 26.03.2025

Прийнято: 21.04.2025